

بازتاب رویکرد دینی - قومی در فتوح‌نگاری دوره اسلامی:

مطالعه‌ای بر پایه فتوح مصر و اخبارها ابن عبدالحکم^۱

محمد تقوی^۲

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

فتوح مصر و اخبارها نگاشته ابن عبدالحکم (د ۲۵۷هـ) از نخستین فتوح‌نگاری‌های اسلامی درباره سرزمین‌های غربی جهان اسلام به‌ویژه مصر است. قدمت و اصالت کتاب و اقتباس‌های مورخان بعدی از آن، دستیابی به رویکرد و نگرش تاریخی نویسنده در نگارش آن را ضروری می‌سازد. به این مهم در پژوهش حاضر با واکاوی جزءنگرانه برخی از روایت‌های کتاب توجه شده‌است. رویکرد دینی نویسنده، عامل اصلی در گزینش و نقل روایت‌های تاریخی این کتاب بوده‌است. بر همین اساس، عنصر «ایمان» را عامل اصلی کامیابی مسلمانان در فتح مصر در مقابل مادی‌گرایی حاکمان بیزانسی می‌داند. «عرب‌گرایی» نیز از طریق تأکید نویسنده بر سبک زندگی بدوی عرب، رقابت‌های قبیله‌ای و ذکر اطلاعات نسب‌شناسی، بر تاریخ‌نگاری ابن عبدالحکم مؤثر واقع شده‌است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری اسلامی، فتوح‌نگاری، فتح عربی/اسلامی، ابن‌عبدالحکم، فتوح مصر و اخبارها.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱۸

۲. رایانامه: m.taqavi93@ut.ac.ir

مقدمه

چرایی، چگونگی و پیامدهای فتوح صدر اسلام از دیرباز محل توجه مورخان و پژوهشگران تاریخ اسلام بوده است. دستیابی به شناختی تاریخی از این فتوح، مستلزم بازخوانی عالمانه و همه‌جانبه روایت‌ها و احادیثی است که در آثار تاریخی دوره اسلامی به‌ویژه فتوح‌نگاری‌ها آمده است. چنین مطالعه‌ای در گام نخست معطوف به شناخت، نقد و بررسی اعتبار منابعی است که در آن‌ها از این فتوح بحث شده است. فاصله زمانی میان وقوع حوادث تا تدوین آثار تاریخی در دوره اسلامی سبب شده است تا متون و روایت‌ها در این باره، در وهله نخست بازتابی از گرایش‌ها و رویکردهای مؤلفان و راویان آن‌ها نسبت به وقایع تاریخی باشد.

فتوح مصر و اخبارها اثر ابن‌عبدالحمک از نخستین آثار در زمینه فتوح‌نگاری سرزمین‌های غرب جهان اسلام است. با توجه به این‌که رویکرد اصلی جریان فتوح‌نگاری در دوره اسلامی معطوف به مناطق شرقی جهان اسلام است، کتاب ابن‌عبدالحمک برای آگاهی از فتوحات سوی غربی جهان اسلام حائز اهمیت است. برخی از محققان، فتوح مصر را ذیل تاریخ‌های محلی دسته‌بندی کرده‌اند^۳ که احتمالاً به دلیل پیوند بین تاریخ‌نگاری محلی و فتوح‌نگاری در سده‌های نخستین هجری است.^۴ عده‌ای نیز بر اساس اسامی مختلفی که با اندکی اختلاف برای کتاب ابن‌عبدالحمک ثبت شده است (مانند فتوح مصر، فتوح مصر و افریقیه، فتوح مصر و المغرب و فتوح مصر و اخبارها)^۵ آن‌ها را به اشتباه آثاری مستقل از یکدیگر در نظر گرفته‌اند.^۶

بیشتر پژوهش‌های انجام شده درباره کتاب فتوح مصر متعلق به شرق‌شناسان اروپایی

۳. روزنتال، ۳۱۶/۲؛ حاتمی، ۷۴.

۴. نک. عزیزی، ۶۱؛ قنوات، ۱۱-۱۲.

۵. سیوطی، ۹/۱؛ حاجی خلیفه، ۱۲۴۰/۲؛ زرکلی، ۳۲۶/۸.

۶. آزادی، ۷۶.

است. در آثار ایرانی اشاراتی و کلیاتی در جهت معرفی توصیفی این اثر یافت می‌شود، اما به نگرش‌ها و رویکردها در تاریخ‌نگاری ابن‌عبدالحمک پرداخته نشده است.^۷ یکی از قدیمی‌ترین تحقیقات درباره این کتاب، مقاله رابرت برونشوینگ است که با تأکید بر روایت‌های مربوط به فتوحات شمال آفریقا نوشته شده است،^۸ اما مقوله تاریخ‌نگاری ابن‌عبدالحمک چندان مدنظر نویسندگان نبوده است. دو رساله دکتری درباره معرفی و ترجمه انگلیسی متن عربی (بخش مربوط به فتح مصر و دوره والیان) و تحلیل عناصر متنی این کتاب نوشته شده است که از برخی یافته‌های آن‌ها برای پژوهش حاضر استفاده شده است.^۹ در چند مقاله مختلف نیز موضوع‌هایی هم‌چون تصویر ارائه شده از قبطیان و اطلاعات مربوط به درآمدهای مالی به‌ویژه جزیه و خراج در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته است.^{۱۰} بر این اساس، عوامل مؤثر بر اندیشه تاریخی ابن‌عبدالحمک در نگارش فتوح مصر و اخبارها کمتر محل توجه پژوهش‌های مذکور بوده است. این مهم، در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

مطالب کتاب فتوح مصر و اخبارها را می‌توان در هفت بخش اصلی دسته‌بندی کرد: بخش اول به فضائل و اخبار مصر باستان اختصاص دارد و عمدتاً مبتنی بر اخبار و روایت‌های شفاهی است. بخش دوم فتح اسلامی مصر و تاریخ مصر در دوره حکومت مسلمانان که بیشترین حجم کتاب را شامل می‌شود. بخش سوم، خط‌نگاری مصر و اسکان مسلمانان در این سرزمین؛ بخش چهارم، دوران والی‌گری عمرو بن‌عاص بر مصر؛ بخش پنجم فتح افریقیه و اندلس، بخش ششم فهرست قاضیان مصر و بخش هفتم کتاب نیز فهرست صحابه‌ای است که به مصر آمده‌اند.

۷. برای مثال، نک. نورانی و شعرباغچی‌زاده، ۵۳-۶۳؛ آزادی، ۷۶-۷۹.

8. Brunshvig, 108-155.

۹. نک. کتابشناسی انتهای مقاله.

۱۰. عرویه، ۲-۳۴؛ Coghil, 9-35, Omar, 149-167.

درباره ابن عبدالحکم و خاندان او

عبدالرحمن بن عبدالله بن أعین قرشی مصری، مکتبی به ابوالقاسم و مشهور به ابن عبدالحکم (۱۸۲-۲۵۷هـ)، یکی از فقهای برجسته مالکی در مصر بود. رجال نویسان دوره اسلامی عمدتاً ابن عبدالحکم را در زمره راویان ثقه یاد کرده‌اند.^{۱۱} شعیب بن لیث (د ۱۹۹ق)، عبدالملک بن ماجشون (د ۲۱۴ق)، عبدالله بن حکم (د ۲۱۴ق)^{۱۲} و عبدالملک بن هشام معافری (د ۲۱۸ق) و از برجسته‌ترین مشایخ و استادان وی محسوب می‌شوند. خاندان ابن-عبدالحکم طی قرن‌های دوم و سوم هجری، از خاندان‌های برجسته مصر بودند که آثاری در زمینه فقه و تاریخ نوشته‌اند.^{۱۳} ارتباط ابن عبدالحکم، نویسنده کتاب فتوح مصر، با حاکمان دستیابی به اسناد دولتی، زمینه‌های علاقه به تاریخ را در او فراهم ساخت و منجر به تدوین کهن‌ترین اثر بازمانده در تاریخ مصر طی دوره اسلامی شد.^{۱۴}

در سال ۲۳۰هـ، خاندان ابن عبدالحکم با بحران مهمی روبه‌رو شد. علی بن عبدالعزیز جَرَوی حاکم وقت مصر، اموال خاندان‌های برجسته مصر از جمله خاندان ابن عبدالحکم را مصادره کرد.^{۱۵} عبدالرحمن بن عبدالحکم نیز در دوران خلافت متوکل عباسی (حک ۲۳۲-۲۴۷هـ) به زندان افتاد و اموالش مصادره شد.^{۱۶} این آغاز افول این خاندان بود. به نظر می‌رسد که این اتفاق حتی در نحوه ارجاع نویسندگان بعدی به کتاب فتوح مصر مؤثر بوده‌است. برای مثال، کندی به هنگام نقل روایت‌هایی مشابه با ابن عبدالحکم، به جای قید

۱۱. مزّی، ۱۸۳/۶؛ ابن حجر، ۲۳۰/۱۰.

۱۲. او پدر نویسنده کتاب فتوح مصر است.

۱۳. درباره این آثار و اطلاع بیشتر درباره این خاندان، نک. کسایی، ذیل «ابن عبدالحکم»؛

Brockopp, s.v "Ibn Abd Al-Hakam Family", *EI3*.

۱۴. عمر، ۶-۵؛ کسایی، ذیل «ابن عبدالحکم».

۱۵. کندی، ۴۵۵.

۱۶. قاضی عیاض، ۶۱/۳-۶۲.

کردن نام وی به عنوان منبع و راوی مستقل، نام راویان قدیمی‌تر را می‌آورد.^{۱۷} این موضوع می‌تواند ناشی از افول خاندان ابن‌عبدالحکم و تیره شدن روابط آن‌ها با خلافت مرکزی باشد.

ابن‌عبدالحکم و نگارش فتوح مصر و اخبارها

ابن‌عبدالحکم کتاب خود را در زمانی نوشت که ثبات سیاسی خلافت عباسیان تضعیف شده بود و وابستگی مصر به خلافت مرکزی رو به کاهش بود؛ به‌ویژه با اتخاذ سیاست معتصم عباسی (حک ۲۱۸-۲۲۷هـ) مبنی بر قطع درآمد سربازان و فرماندهان عرب حاضر در مصر از دیوان مرکزی که موجب بروز بحران مالی بزرگی نزد عرب‌های مصر شد.^{۱۸} ابن‌عبدالحکم برخلاف جوامع‌نگاران هم‌عصر خود هم‌چون طبری، بلاذری و یعقوبی که آثارشان را با نگاه به تاریخ تمام سرزمین‌های اسلامی نوشتند، اثر خود را صرفاً به سرزمین‌های غرب خلافت اسلامی با تأکید بر مصر اختصاص داد. یزید بن حبیب (د ۱۲۹هـ)، عبیدالله بن ابی‌جعفر (د ۱۳۶هـ)، عبدالله بن‌لهیعة (د ۱۶۹هـ)، لیث بن‌سعد (د ۱۷۵هـ) و عثمان بن‌صالح (د ۲۱۹هـ) در زمره اصلی‌ترین مشایخ ابن‌عبدالحکم در این کتاب هستند که به‌طور مستقیم یا از طریق آثار مکتوبشان از آن‌ها بهره‌برده‌اند.

ابن‌عبدالحکم به عنوان فردی عرب با تبار مصری در تلاش برای ارائه تصویری آرمانی از قوم عرب و سرزمین مصر است. بر همین اساس، کتابش را با ذکر ویژگی‌های مصر و احادیثی از پیامبر در فضیلت این سرزمین آغاز می‌کند. البته او در این راه گاهی به مسیر مبالغه‌رفته و داستان‌هایی هم‌چون وجود درختان بهشتی در منطقه کوه مُقَطَّم نقل می‌کند.^{۱۹}

۱۷. کندی، ۴۵۳، ۴۵۶.

۱۸. مسعودی، ۴۶۵/۳-۴۶۶.

۱۹. ابن‌عبدالحکم، ۱۸۳-۱۸۴.

که به نظر می‌رسد ساخته و پرداخته شخص ابن عبدالحکم باشد.^{۲۰} البته این تأکید او بر مصر، نه به معنای ترویج مفهوم ملی‌گرایی در معنای امروزی، بلکه بخشی از فرایند رشد تاریخ‌نویسی محلی است که در دوره اسلامی مورد توجه عالمان بود.^{۲۱}

فتوح مصر ابن عبدالحکم مورد استفاده نویسندگان دوران بعد نیز قرار گرفت. کندی (د ۲۵۶هـ) در کتاب الولاة و القضاة دست‌کم ۱۳ بار از آن نقل قول کرده است.^{۲۲} حتی شاید بتوان کتاب کندی را شکل توسعه‌یافته‌ای از بخش «القضاة» در کتاب ابن عبدالحکم دانست. علاوه بر این، مورخان برجسته‌ای دیگری هم بخش‌هایی از آثار خود را بر پایه روایت‌های فتوح مصر ابن عبدالحکم نگاشته‌اند.^{۲۳}

فتح مصر به روایت ابن عبدالحکم

روایت‌های مربوط به فتح مصر در مکتوبات متقدم اسلامی و مسیحی به شکل‌های مختلف بازتاب یافته است و تفاوت‌های بعضاً برجسته‌ای میان آن‌ها دیده می‌شود. این تفاوت‌ها درون هر کدام از این دو دسته از منابع نیز وجود دارد؛ به طوری که گزارش‌های فتح مصر در منابع مسیحی نیز با هم تفاوت‌هایی دارد.^{۲۴} روایت‌های ابن عبدالحکم درباره فتح مصر با نامه پیامبر (ص) به مقوقس حاکم مصر آغاز می‌شود.^{۲۵} او با ذکر این نامه‌ها^{۲۶} به نوعی فتح مصر را رویدادی مطابق با خواسته‌های پیامبر عنوان می‌کند. بر همین اساس، او برای مسلمانانی

20. Hilloowala, 207.

۲۱. برای مثال، همزمان با ابن عبدالحکم، بحشل (د ۲۹۲) تاریخ محلی شهر واسط را نوشت.

۲۲. برای مثال، کندی، ۳۳، ۴۵۵.

۲۳. بکری، ۵۹۶/۲؛ مقریزی، ۱۳۵/۱-۱۴۰؛ ابن تغری بردی، ۲۴/۱-۲۷؛ سیوطی، ۱۵/۱-۲۵.

24. Crone & Cook, 62-68; Hilloowala, 47, 63.

۲۵. ابن عبدالحکم، ۶۵-۷۳.

۲۶. مسأله اعتبار این نامه‌ها مورد تشکیک محققان غربی است و بحث‌های متعددی در این باره انجام شده است (در

این باره، نک. عدوی، ۲۷-۳۳).

که از ابتدای فتح مصر به آن‌جا آمدند نسبت به آن‌هایی که بعد از فتح به این سرزمین آمدند، فضیلت بیشتری قائل است.^{۲۷}

ابن‌عبدال‌الحکم روایت‌های فتح مصر را ذیل چند موضوع اصلی آورده‌است. یکی از موضوع‌های اصلی، کیفیت فتح مصر (مفتوح‌العنوة/ مفتوح‌الصلح بودن آن)، به‌ویژه فتح دو منطقه بابل و اسکندریه است. با وجود تلاش ابن‌عبدال‌الحکم برای نقل هر دو نوع از روایت‌ها درباره چگونگی فتح مصر، به‌نظر می‌رسد که موضع شخصی او مبتنی بر مفتوح‌به‌صلح بودن مصر است؛ زیرا روایت‌های او درباره مفتوح‌العنوة بودن فتح مصر کمتر است و بسیار مختصر نقل می‌شود.^{۲۸} با توجه به این‌که فتح صلح‌آمیز شهر، فاتحان آن را ملزم می‌ساخت تا به مفاد صلح‌نامه پایبند باشند و نتوانند میزان مالیات را خودسرانه افزایش دهند، شاید بتوان گفت که مالیات زیادی که از مردم مصر در دوران حیات ابن‌عبدال‌الحکم گرفته می‌شد، در تأکید او بر فتح صلح‌آمیز مصر مؤثر بوده‌است.^{۲۹}

خط‌نگاری

خط‌نگاری سبکی از نگارش نزد نویسندگان دوره اسلامی بود که به وصف محله‌ها و نواحی شهر یا منطقه‌ای اختصاص داشت. با توجه به این‌که بخش عمده‌ای از خط‌نگاری‌ها درباره مصر است، می‌توان گفت که این شیوه مختص تاریخ‌نگاری این سرزمین است.^{۳۰} مقریزی در کتاب خطط اطلاعات زیادی درباره خط‌نگاری شهرهای مصر از ابن‌عبدال‌الحکم نقل کرده‌است،^{۳۱} اما وی را در زمره خط‌نگاران یاد نکرده و کندی (د ۳۵۰هـ) را

۲۷. ابن‌عبدال‌الحکم، ۱۲۰، ۳۵۲.

۲۸. همو، ۱۱۲-۱۱۴. حتی در مواردی همچون فتح اسکندریه که با جنگ بوده، خلیفه مسلمان بر رعایت حقوق اهل ذمه تأکید دارد (همو، ۲۰۶).

29. Barbara, 233-234.

۳۰. نک. پنجه، ۱۵۱-۱۵۲.

۳۱. مقریزی، ۱۳۲/۱-۱۳۳، ۱۸۲.

پیشگام خط‌نگاری مصر می‌داند.^{۳۲} این در حالی است که ابن‌عبدالحکم حدود یک قرن پیش از کندی، در کتاب فتوح مصر نخستین اطلاعات را درباره خط‌نگاری مصر آورده و مفهوم جدیدی به تاریخ‌نگاری محلی مصر بخشیده است.^{۳۳} او توجه ویژه‌ای به هر گونه تغییر مالکیت اراضی و خانه‌ها بین مسلمانان و نیز جابه‌جایی قبایل عرب در مصر دارد و البته برخی اطلاعاتش در این باره متناقض است.^{۳۴} درباره علت تأکید او بر نقل چنین روایت‌هایی می‌توان دو احتمال را در نظر گرفت: اول، نشان دادن سابقه طولانی حضور و اسکان مسلمانان در مصر و دوم، مشخص کردن وضعیت فقهی مالکیت اراضی در مصر طی دوران نخستین حضور مسلمانان در آن جا به منظور پرداخت خراج.

برخی از اطلاعات ابن‌عبدالحکم درباره خط‌نگاری مصر با خطط مقریزی که عموماً به عنوان منبع اصلی درباره خط‌نگاری مصر شناخته می‌شود، تفاوت‌هایی دارد. برای مثال، به گفته مقریزی مسجد عمرو در کرانه رود نیل ساخته شده است^{۳۵} اما ابن‌عبدالحکم در وصف این مسجد، آن را در احاطه باغ‌ها و تاکستان‌ها می‌داند.^{۳۶} واژه «حوله» که ابن‌عبدالحکم به کار برده، احتمالاً به این معناست که مسجد از هر طرف در احاطه این باغ‌هاست و بنابراین می‌بایست با فاصله‌ای از رود نیل ساخته شده باشد. گزارش کندی در این باره نیز مؤید وجود فاصله بین مسجد و رود نیل است.^{۳۷} با توجه به طغیان‌های رود نیل، محتمل است که بناهای اطراف این رود با فاصله‌ای نسبت به آن ساخته شود تا آسیب نبیند. بر این اساس به نظر می‌رسد که دست‌کم در برخی از موارد، اطلاعات خط‌نگاری در کتاب ابن‌عبدالحکم دقیق‌تر از خطط مقریزی است. همچنین برخی از اطلاعات فتوح مصر

۳۲. همو، ۹/۱-۱۰.

۳۳. کراچوفسکی، ۱۳۴؛ پنجه، ۱۵۲-۱۵۳.

۳۴. برای نمونه، نک. ابن‌عبدالحکم، ۱۲۳، ۱۴۱-۱۴۳.

۳۵. مقریزی، ۶۹/۲، ۸۷.

۳۶. ابن‌عبدالحکم، ۱۱۶.

۳۷. کندی، ۳۳.

ابن‌عبدال‌الحکم درباره خط‌نگاری مصر، هم‌چون گزارش‌های مربوط به اوضاع اجتماعی و اقتصادی شهر فسطاط^{۳۸} در اثر دیگری ذکر نشده و تنها منبع موجود در تاریخ اولیه این شهر است.^{۳۹}

عوامل مؤثر بر تاریخ‌نگاری ابن‌عبدال‌الحکم در فتوح مصر و اخبارها

در تألیف فتوح مصر و اخبارها دست‌کم دو عامل اصلی بر تاریخ‌نگاری ابن‌عبدال‌الحکم مؤثر بوده‌است. اول، نگرش دینی و فقهی که برآمده از خاستگاه خاندانی اوست که عمدتاً فقیه بودند.^{۴۰} عامل دوم، عرب‌گرایی ابن‌عبدال‌الحکم است که در مواضع مختلف کتاب او نمود پیدا کرده‌است.

الف - رویکرد دینی

نگاه دینی ابن‌عبدال‌الحکم در مواضع مختلف کتابش مشهود است. بخش عمده‌ای از این رویکرد را می‌توان برگرفته از خاستگاه فقهی او و خاندانش دانست. شماری از روایت‌های کتاب فتوح مصر نیز ناظر به مسائل فقهی نقل شده‌است. برای مثال می‌توان به گزارش‌های مربوط به سنت پیامبر و خلفای بعد از ایشان درباره چگونگی و کیفیت اقامه نماز در بحبوحه جنگ و خواندن نماز وحشت اشاره کرد.^{۴۱} ابن‌عبدال‌الحکم تلاش دارد تا گسترش دین اسلام را در مصر امری قدسی و حاصل اراده و یاری خداوند جلوه دهد. بر همین اساس، روایت‌هایی مبنی بر پیش‌بینی کامیابی مسلمانان در فتح مصر و حضور عرب‌ها در این منطقه از زمان قبل از اسلام نقل می‌شود که در یکی از آن‌ها به سفرهای تجاری عمرو

۳۸. برای مثال، نک. ابن‌عبدال‌الحکم، ۱۴۰-۱۴۱.

39. Kubiak, 3-63.

۴۰. در این باره، نک. کسای، ذیل «ابن‌عبدال‌الحکم».

۴۱. ابن‌عبدال‌الحکم، ۹۷، ۱۱۹-۱۲۰، ۱۴۱.

بن‌عاص به مصر از زمان جاهلیت اشاره شده است.^{۴۲}

۱. اهمیت عنصر «ایمان» نزد مسلمانان: ابن‌عبدالرحمن در پی ارائه تصویری پارساگونه از مسلمانان فاتح مصر است. او در توصیف مسلمانانی که به مصر آمدند، تأکید ویژه‌ای بر ایمان آن‌ها دارد و وجه برتری آن‌ها بر بیزانسی‌های حاکم بر مصر را در این عامل جست‌وجو می‌کند. برای مثال، وقتی عباده بن صامت به نمایندگی از مسلمانان نزد مقوقس می‌رود و مقوقس از ظاهر او صحبت می‌کند، عرب‌ها می‌گویند که اگرچه عباده چهره‌ای سیاه دارد اما نزد ما [به سبب ایمانش] جایگاه رفیعی دارد.^{۴۳} همچنین طبق روایت ابن‌عبدالرحمن، دلیل این‌که پیامبر از میان ماریه و خواهرش،^{۴۴} ماریه را برای همسری خود انتخاب کرد، پیشگامی او در پذیرش اسلام بود.^{۴۵} در نقل روایت فتح مصر نیز با تأکید بر کم بودن سپاهیان مسلمان و تجهیزانشان در قیاس با بیزانسی‌های حاکم بر مصر و نقل داستانی در این باره،^{۴۶} عامل «ایمان» در کسب پیروزی مسلمانان پررنگ جلوه داده شده است.^{۴۷}

ابن‌عبدالرحمن از شخصیت‌های برجسته مسلمان در مصر هم تصویر مطلوبی ارائه داده است. برای مثال، عمرو بن‌عاص در مقام یک قهرمان و با عنوان «امیر القوم» معرفی

۴۲. همو، ۷۴؛ نیز نک. طبری، ۴۲۷/۲.

۴۳. ابن‌عبدالرحمن، ۸۸. ابن‌عبدالرحمن توجه نسبتاً زیادی به ذکر ویژگی‌های ظاهری صحابه نظیر قد، رنگ پوست، مو و ... دارد (برای نمونه، همو، ۸۸، ۲۳۹، ۳۰۵) اما قصدش از نقل این اطلاعات، برتری‌بخشی مسلمانان نسبت به قبطیان نیست.

۴۴. دو برده قبطی که مقوقس به پیامبر هدیه کرد.

۴۵. همو، ۶۹.

۴۶. همو، ۸۰. در گزارشی دیگر، یکی از مسلمانان در بحبوحه جنگ، قصد نماز خواندن دارد که با سپاه دشمن رو-به‌رو می‌شود. او فرد بیزانسی را تعقیب می‌کند و وقتی از عقب‌نشینی او مطمئن می‌شود، نمازش را می‌خواند (همو، ۱۷۰).

۴۷. در این باره، نک. Hilloowala, 190-192.

می‌شود و اقدام او مبنی بر نادیده گرفتن نامه خلیفه مبنی بر توقف پیشروی در مصر، به انگیزه او برای گسترش دین اسلام تفسیر شده است.^{۴۸}

۲. **تأکید بر برتری دین اسلام:** ابن عبدالحکم با تأکید بر ارتباط یهودیت و مسیحیت با دین اسلام و جدا نبودن ریشه آن‌ها از یکدیگر، در موارد متعددی مصر دوره اسلامی را به گذشته مسیحی - یهودی آن وصل می‌کند.^{۴۹} برای مثال، پیامبر (ص) به هنگام ارسال نامه‌ها به پادشاهان نقاط مختلف جهان، از صحابه‌اش می‌خواهد تا به مانند حواریون عیسی که بدون هیچ مخالفتی از دستور پیامبرشان اطاعت می‌کردند، این نامه‌ها را به شاهان برسانند.^{۵۰} حاطب بن ابی‌لهیعة که عهده‌دار رساندن نامه پیامبر به مقوقس حاکم اسکندریه مصر بود، در مواجهه با مقوقس ضمن اشاره به یکی بودن دعوی محمد و عیسی و شباهت‌هایشان در رفتار مردم سرزمین‌شان با آن‌ها،^{۵۱} از مقوقس می‌خواهد که دینش را برای گروهش به دین برتر [یعنی اسلام] ترک کند. در نامه پیامبر (ص) به مقوقس نیز بر این وجه اشتراک تأکید شده است: «ما تو را به همان چیزی فرا می‌خوانیم که تورات و انجیل بدان فراخوانده‌اند».^{۵۲} بر این اساس می‌توان گفت که هدف ابن عبدالحکم معرفی دین اسلام به عنوان دین برتر و مکمل ادیان پیشین است و هم‌سو با این هدف، بر ارائه تصویری پارساگونه از مسلمانان و تأکید بر تقوا و ایمان آن‌ها اصرار دارد.^{۵۳}

۴۸. ابن عبدالحکم، ۷۸، ۱۰۲.

۴۹. در موضعی دیگر، وقتی ابوهریره درخواست عمر بن خطاب را برای پذیرش منصب قضاوت در مصر نمی‌پذیرد، عمر به او می‌گوید که یوسف هم برای فراغته کار می‌کرد (همو، ۱۷۵).

۵۰. همو، ۶۶.

۵۱. همو، ۶۶-۶۷.

۵۲. همانجا.

۵۳. در همین رابطه از دغدغه پیامبر از تغییر سبک زندگی عرب‌ها در پی وفور نعمت در سرزمین مصر یاد می‌شود (همو، ۲۲). ابن عبدالحکم به دلیل پایبندی به قواعد دین اسلام، در مواردی به رفتارهای نادرست مسلمانان نیز اشاره می‌کند. برای مثال، در ماجرای قحطی رخ داده در حجاز، کشتی‌های تجاری حاوی غذا و لباس از جانب مصر به ساحل حجاز اعزام می‌شد. ابن عبدالحکم در این باره عملکرد مسلمانانی را که با خرید قراردادهای مالی غذا از

۳. اطلاعات مربوط به جزیه: کتاب فتوح مصر از حیث اطلاعات مربوط به گرفتن جزیه از غیرمسلمانان ساکن مصر و مسائل فقهی مربوط به آن نیز حائز اهمیت است. نویسندگانی چون قاضی ابویوسف (د ۱۸۲هـ) و بلاذری (د ۲۷۹هـ) که در سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی بودند، چون بیشتر با یهودیان و مسیحیان در تماس بودند، چالشی در پذیرش سخن پیامبر درباره مصادیق اهل ذمه نداشتند.^{۵۴} اما حضور گروه‌هایی چون سامریان^{۵۵} و صابئیان^{۵۶} در مصر سبب می‌شد تا برشمردن آن‌ها در زمره اهل ذمه (و اخذ جزیه از آن‌ها) محل اختلاف باشد. ابن‌عبدالرحمن ضمن برشمردن قبطی‌های مصر در زمره اهل کتاب،^{۵۷} با نقل نامه خلیفه دوم به یکی از فرماندهان مصر بر مصادیق اهل ذمه تأکید دارد.^{۵۸} وجه برتری روایت‌های ابن‌عبدالرحمن در این باره، تصریح وی به تعلق گرفتن جزیه بر مردان بالغ و معاف بودن فقرا و مجنونین از پرداخت آن است.^{۵۹} ابن‌عبدالرحمن در روایتی دیگر درباره شیوه دریافت جزیه، حدیثی نبوی دال بر دریافت جزیه بر اساس نظام قیراط^{۶۰} نقل می‌کند که نظام مالیاتی رایج در مصر بود.^{۶۱} نقل چنین حدیثی نیز به نوعی تأکید بر عزم دیرین مسلمانان برای فتح مصر از همان دوران حیات پیامبر است.

بازرگانان، بدون آن‌که محصولی در اختیار داشته باشند، آن را به دیگری فروختند به چالش می‌کشد (همو، ۱۹۱-۱۹۲).

۵۴. ابویوسف، ۶۷؛ بلاذری، ۷۵-۷۶.

۵۵. فرقه‌ای مذهبی که عقایدشان نزدیکی زیادی با یهودیان دارد و بیشتر در منطقه مصر و شام می‌زیستند.

۵۶. پیروان حضرت یحیی.

۵۷. ابن‌عبدالرحمن، ۸۹.

۵۸. همو، ۱۷۸. درباره مواردی چون اختلافات بین خلیفه دوم و عمرو بن‌عاص درباره کیفیت اخذ خراج و جزیه و چالش انطباق داشتن این مالیات‌ها با دستورهای قرآن، نک. حاتم عبید، ۶-۱۸؛ عدوی، ۶۲۳-۶۲۴.

۵۹. همو، ۹۳.

۶۰. همو، ۱۸۰.

۶۱. درباره اهمیت اطلاعات مربوط به اخذ جزیه در کتاب ابن‌عبدالرحمن، نک. میثم عبدالکاسم و وفاء عدنان حمید، ۴۶۹-۵۱۸.

۴. **نظام طبقه‌بندی عطایا:** بخش قابل توجهی از کتاب فتوح مصر به صحابه حاضر در مصر بعد از فتح اسلامی، اقدامات آن‌ها و برخی احادیث منقول از ایشان اختصاص دارد. از مهم‌ترین شخصیت‌های مورد اشاره در این بخش می‌توان به عمرو بن عاص، خارجه بن حذافه عدوی و عبدالله بن عمر اشاره کرد. ابن‌عبدالحمک از صحابه‌ای که هم در جنگ بدر و هم در فتح مصر شرکت داشتند یاد می‌کند.^{۶۲} جنگ بدر به عنوان نخستین پیروزی بزرگ مسلمانان در مقابل کفار، اهمیت بسیار زیادی دارد و نویسندگان سیره و مغازی، توجه ویژه‌ای به ذکر نام افراد حاضر در این جنگ دارند.^{۶۳} به نظر می‌رسد که ابن‌عبدالحمک با ذکر نام دسته اخیر از صحابه، در پی عظمت بخشیدن به واقعه فتح مصر و معرفی آن به عنوان یکی از نخستین پیروزی‌های بزرگ مسلمانان در مقابل کفار در خارج از مرزهای شبه‌جزیره عربستان است. همچنین باید در نظر داشت که در نظام پرداختی دیوان عطا، بدریون در زمره گروه‌هایی بودند که بیشترین دریافتی را داشتند.^{۶۴} فهرست نام آن‌ها در جریان فتح مصر نیز احتمالاً بی‌ارتباط با بهره‌مندی آن‌ها یا اعقابشان از درآمدهای مصر نیست. البته معتصم عباسی (حک. ۲۱۸-۲۲۷هـ) بعد از به خلافت رسیدن، نام سربازان عرب را از دیوان انداخت و به این ترتیب نظام پرداختی بر اساس دیوان عطا از بین رفت. با این حال، به نظر می‌رسد ابن‌عبدالحمک با ذکر نام این صحابه در صدد یادآوری گذشته مصر و شباهتش با نظام خلافت اسلامی و انتقاد از نظام پرداختی زمانه خودش است.

ب- رویکرد قومی

ابن‌عبدالحمک در کتابش صراحتاً مدافع قومیت عرب است و آن را از طریق تأکید بر ارزش‌های زندگی بدوی نظیر دلاوری، سخاوت و ارائه تصویری مطلوب از عرب‌ها نمایان

۶۲. ابن‌عبدالحمک، ۱۲۰.

۶۳. برای مثال، نک. واقدی، ۱۳۱/۱-۱۷۲.

۶۴. موسوی، ۲۴۹.

می‌سازد. از این حیث، روایت‌های او مشابه به اشعار ایام العرب است که بر مفاهیمی چون نسب، قبیله و تفاخر به آن و خصومت با غیر عرب‌ها تکیه دارد.^{۶۵} فهم نادرست سانتا باربارا از ماهیت نهضت شعوبیه سبب شده تا او رشد این جریان را در طول قرن سوم هجری بر عرب‌گرایی ابن‌عبدالحمک مؤثر بدانند. اما تلقی او از نهضت شعوبیه اعم از معنای مصطلح آن است و به طرز غریبانه‌ای واکنش قبلی‌ها و بیزانسی‌های ساکن مصر را در قبال مسلمانان فاتح مصر ذیل جنبش شعوبیه گنجانده است.^{۶۶}

۱. **توجه به اطلاعات نسب‌شناسی:** بخشی از عرب‌گرایی ابن‌عبدالحمک در فتوح مصر، از طریق تأکید او بر ذکر اطلاعات نسب‌شناسی افراد است. یکی از نخستین گزارش‌ها از این دست، مربوط به دو برده‌ای است که مقوقس به پیامبر اهدا می‌کند. ابن‌عبدالحمک اعقاب برجای مانده از ماریه و خواهرش را همراه با گزارش‌های اختلافی در این باره به تفصیل ذکر کرده است^{۶۷} و اذعان دارد که پیامبر، اعقاب آن‌ها را از پرداخت خراج معاف کرد.^{۶۸} احتمالاً دلیل تأکید ابن‌عبدالحمک بر این روایت، اهمیت آن به لحاظ اقتصادی و فقهی است؛ زیرا حکومت برای وضع مالیات نیازمند شناخت بازماندگان آن‌ها بود.

۲. **تأکید بر سبک زندگی بدوی عرب:** تأکید بر زندگی ساده‌زیستانه مسلمانان عرب در قیاس با زندگی تجملانه و خودپسندانه رومیان بخش قابل توجهی از کتاب فتوح مصر را در بر می‌گیرد.^{۶۹} نمونه‌ای از این روایت‌ها، ماجرای رفتن نمایندگان مقوقس نزد مسلمانان است. عمرو بن‌عاص آن‌ها را دو روز در اردوگاه مسلمانان نگه می‌دارد تا از نزدیک

۶۵. دوری، ۱۷-۱۸.

66. Barbara, 37-39.

۶۷. ابن‌عبدالحمک، ۷۰-۷۱.

۶۸. همو، ۷۴.

۶۹. برای این منظور، ابن‌عبدالحمک روایت‌هایی را از ساده‌زیستی پیامبر و توصیه‌های ایشان در این باره نقل می‌کند (ابن‌عبدالحمک، ۲۱-۲۲).

شرایط زندگی مسلمانان را ببینند. آن‌ها نیز بعد از بازگشت، مقوقس را از ساده‌زیستی مسلمانان، بی‌رغبتی آن‌ها به امور دنیوی و تواضع‌شان نسبت به یکدیگر آگاه می‌کنند.^{۷۰} اختصاص دادن بخشی مجزا به اسب‌های عرب با عنوان «ذکر خیل مصر» نیز شاهدهی بر اهمیت سبک زندگی بدوی عرب نزد ابن‌عبدالرحمن است.^{۷۱} علاقه ابن‌عبدالرحمن به این موضوع، در روایتی دیگر نیز مشهود است. بعد از فتح اسکندریه، عمرو بن‌عاص از معاویه بن‌حدیج خواست تا خبر پیروزی را به خلیفه برساند. معاویه از او پرسید که «آیا نامه‌ای در این باره به او نمی‌دهد؟». این پاسخ، خشم عمرو را در پی داشت و معاویه را سرزنش کرد که سنت رسالت و ابلاغ نزد عرب را کوچک می‌شمرد و همچون اقوام دیگر می‌خواهد خبر را با مکاتبه منتقل کند.^{۷۲}

۳. رقابت‌های قبیله‌ای بین عرب‌ها: ابن‌عبدالرحمن همسو با نگاه قومیتی به قوم عرب، به موضوع رقابت بین عرب شمالی و جنوبی در مصر نیز توجه دارد. عرب‌های یمنی همسو با قبطیان فسطاط در جبهه مخالف عرب‌های عدنانی بودند که از زمان فتح مصر، قدرت را در این منطقه در اختیار داشتند. یمنی‌ها در اشعار و نوشتجات‌شان مدعی بودند که در زمان سلطه ملوک حمیری بر یمن، با مصریان هم‌پیمان بودند و از این طریق تلاش می‌کردند تا با قبطی‌ها علیه عرب‌های شمالی هم‌پیمان شوند.^{۷۳} برای مثال، در جریان نبرد بر سر فتح بابلین و بعد از گشایش قلعه و ورود سپاه مسلمانان به داخل شهر، بین دو فرمانده عرب، زبیر بن‌عوام و شرحبیل بن‌سعد اختلاف می‌افتد. خبر به عمرو بن‌عاص می‌رسد و او زبیر را در تلافی کردن آزاد می‌گذارد، اما زبیر در پاسخ می‌گوید به خواسته‌اش رسیده و

۷۰. همو، ۸۷.

۷۱. برای مثال، نک. همو، ۱۷۰.

۷۲. همو، ۱۰۵.

۷۳. در این باره، نک. Norris, 32-33.

تمایلی ندارد با فرد کم‌منزلتی که از عرب‌های یمنی است وارد نزاع شود.^{۷۴}

نتیجه

کتاب فتوح مصر و اخبارها ابن‌عبدالحمک به عنوان قدیمی‌ترین اثر برجای مانده درباره فتح اسلامی مصر، اطلاعات ارزنده‌ای درباره تاریخ این سرزمین ارائه می‌دهد. کیفیت رابطه بین مسلمانان و قبطی‌ها و جزئیات دریافت جزیه و خراج از سوی مسلمانان از مهم‌ترین اطلاعات موجود در این کتاب است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد دینی نویسنده، عامل اصلی در گزینش و نقل روایت‌های تاریخی این کتاب بوده است. ابن‌عبدالحمک در پی نشان دادن دین اسلام به عنوان دین برتر در قیاس با سایر ادیان و تأکید بر روحیه جهادی و دلاورانه سپاهیان مسلمان است. بر همین اساس، عنصر «ایمان» را عامل اصلی کامیابی مسلمانان در فتح مصر در مقابل مادی‌گرایی بیزانسی‌های مصر می‌داند. رویکرد «عرب‌گرایی» نیز از طریق تأکید نویسنده بر سبک زندگی بدوی عرب، رقابت‌های قبیله‌ای و ذکر اطلاعات نسب‌شناسی، بر تاریخ‌نگری ابن‌عبدالحمک مؤثر واقع شده است.

کتابشناسی

آزادی، فیروز، «فتوح ابن‌عبدالحمک؛ روایتی اصیل از فتح مصر به دست مسلمانان»، کتابماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۰۱-۱۰۳، اسفند ۱۳۸۴ و فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵.
ابراهیم، عزالدین، «پژوهشی در نامه‌های پیامبر (ص)»، ترجمه حسین علینقیان، آینه پژوهش، ش ۱۴۷، مرداد و شهریور ۱۳۹۳.
ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، قاهره، وزارة الثقافة و الإرشاد القومي، ۱۳۹۲ق.

ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، بیروت، دار صادر، ۱۳۲۵ق.
ابن‌عبدالحمک، عبدالرحمن، فتوح مصر و المغرب، به کوشش علی محمدعمر، قاهره، مكتبة الثقافة

۷۴. ابن‌عبدالحمک، ۸۶. نکته مهم در این روایت، حمایت عمرو بن‌عاص از زبیر است که هر دو عرب شمالی‌اند.

الدینیة، ۱۴۱۵ق.

ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم، الخراج، قاهره، مطبعة السلفية، ۱۳۵۲ق.
بکری، عبدالله، المسالك و الممالک، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۲م.
بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۸م.
پنجه، معصومعلی، «خطط‌نگاری در مصر اسلامی»، تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۲، پاییز و زمستان
۱۳۸۴.

حاتمی، امیرحسین، بینش و روش در تاریخ‌نگاری تقی‌الدین مقریزی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام،
۱۳۹۶.

حاجی‌خلیفه، مصطفی بن عبدالله، كشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بیروت، دار إحياء التراث
العربی، بی‌تا.

دوری، عبدالعزیز، نشأة علم التاریخ عند العرب، امارات، مركز زايد للتراث و التاريخ، ۲۰۰۰م.
روزنتال، فرانتس، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان
قدس رضوی، ۱۳۶۶ش.

زرکلی، خیرالدین، أعلام، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹م.
سیوطی، جلال‌الدین، حسن المحاضرة فی أخبار مصر و القاهرة، به کوشش خلیل عمران منصور،
بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.

طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث،
۱۹۶۷م.

عبدالکاظم، میثم، وفاء عدنان حمید، «فرض الجزية علی الذمیین کما وردت عند ابن‌عبدالحمک کتاب
فتوح مصر و أخبارها»، مجلة كلية الاسلامية الجامعة البغداد، ش ۲۳، ۲۰۱۳.
عدوی، ابراهیم احمد، «فتوح مصر لابن‌عبدالحمک»، تراث الانسانیة، ش ۸، ۱۴۲۰ق.
عروبة، حاتم عبید، «موارد مصر المالیة فی کتاب فتوح مصر و أخبارها لابن‌عبدالحمک»، معهد إعداد
المعلمات الصباحی، بی‌تا.

عزیزی، حسین، نقد و بررسی منابع فتوح ایران در سه قرن نخست هجری، قم، پژوهشگاه حوزه و
دانشگاه، ۱۳۹۳ش.

عمر، محمدعلی، مقدمه بر فتوح مصر و المغرب ابن‌عبدالحمک، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية، ۱۴۱۵ق.
قاضی عیاض، ترتیب المدارک، به کوشش احمد بکیر محمود، بیروت، ۱۹۶۷م.

قنوت، عبدالرحیم و دیگران، «آغاز تاریخ‌نگاری محلی در ایران»، تاریخ و فرهنگ، ش ۸۴، بهار و تابستان ۱۳۸۹.

کراچکوفسکی، ایگناتی، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۸ ش.

کسائی، نورالدین، «ابن‌عبدالحمک»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۰ ش.

کندی، محمد بن یوسف، الولاة و القضاة، به کوشش رفن کست، بیروت، مطبعة الآباء الیسوعیین، ۱۹۰۸ م.

مزّی، جمال‌الدین، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۹۸۳ م.

مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق اسعد داغر، قم، دارالهجرة، ۱۴۰۹ ق.

مقریزی، احمد بن علی، المواعظ و الإعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، به کوشش ایمن فؤاد سید، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۴۲۲ ق.

موسوی، جمال، «تحقیقی درباره تأسیس و وظایف نخستین دیوان در تشکیلات اسلامی»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۷۰، زمستان ۱۳۸۰.

نورانی، مرتضی و مهناز شعرباغچی‌زاده، تاریخ‌نگاری محلی و خط‌نویسی در مصر دوره اسلامی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ ش.

واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۹۸۹ م.

Barbara, Santa, *Ibn 'Abd al-Hakam's Futūh Misr: An Analysis of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt*, PhD Thesis, California University, 2006.

Brockopp, Jonathan, "Ibn Abd Al-Hakam Family", *Encyclopedia of Islam*, Edition 3, Leiden: Brill, 2016. Consulted online on 26 July 2017.

Brunschvig, R., 'Ibn Abd al-Hakam et la conquête de l'Afrique du Nord par les arabes', *Annales de l'Institut d'Études orientales*, 6, 1942–1947.

Crone, Patricia and Michael Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

- Edward Coghill, "Minority Representation in Futūḥ Miṣr of Ibn Abd Al-Hakam: Origins and Role", *The Late Antique World of Early Islam: Muslims among Christians and Jews in the East Mediterranean*, Princeton: Darwin Press, 2015.
- Hilloowala, Yasmin, *The history of the Conquest of Egypt, being a partial translation of Ibn 'Abd al-Hakam's "Futūḥ Misr" and an analysis of this translation*, PhD Thesis, Arizona University, 2013.
- Kubiak, Wladyslaw, *Al-Fustat Its Foundation and Early Urban Development*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1987.
- Norris, H. T., "The Shu'ubiyyah in Arabic Literature", *Abbasid Belles-Letters*, Edited by Julia Ashtiany, Cambridge Press, 1990.
- Omar, Husayn, "The Crinkly-Haired People of the Black Earth: Examining Egyptian Identities in Ibn Abd al- Ḥakam's Futūḥ", *History and Identity in the Late Antique Near East*, Oxford University Press, 2013.